

Джебраил Нергиз

**ОРТО КЫЛЫМДАРДА ЖЕТИ-СУУ АЙМАГЫНДАГЫ
ШААРЛАРДЫН МАДАНИЙ ТАРАПТАН ТАРЫХЫЙ ӨНҮГҮҮСҮ
(Мерке жана Тараз шаарларынын мисалында)**

Cebrail Nergiz

**ORTA ÇAĞDA YEDİSU BÖLGESİNDEKİ
ŞEHİRLERİN KÜLTÜREL AÇIDAN TARİHSEL GELİŞİMİ
(Merke ve Taraz şehirleri örneğinde)**

Джебраил Нергиз

**ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ
ГОРОДОВ В СЕМИРЕЧЕНСКОМ РЕГИОНЕ РЕГИОНЕ В КУЛЬТУРНОМ
АСПЕКТЕ (на примере городов Мерке и Тараз)**

Cebrail Nergiz

**A RESEARCH ON THE POLITICAL AND ETHNIC STATUS
OF THE ZHETYSU REGION IN THE MIDDLE AGE
(in the case of Merke and Taraz)**

УДК: 433-9

Орто Азия талааларындагы Сырдарья, Балхаш жана Ысык-Көлдүн ортосунда жайгашкан Жети-Суу аймагы стратегиялык орду менен тарых боюнча Түрк калктарынын кызыгын өзүнө тартып келген. Сактар баш болуп, усундар юэчжалар жана батыш хундардын жашаган жери болуп, Жети-Суу аймагы Түрк калктары үчүн абдан маанилүү саясий, экономикалык жана маданияттык борбор болуп келген. Бул аймак бир тараптан ылам Түрк-төштүүрү баитаса, башка тараптан Түрк калктарынын борбору болуп калган. Жети-Суу аймагы жөнүндөгү эң биринчи тарыхый булак болуп Кытай булакы эсептелет. Жети-Суу аймагы Орто Азиянын эң маанилүү аймактарынын катарына кирет. Жети-Суу адам-баласынын жашап келген эң эски жерлерден болуп, көптөгөн маданияттардын жаралып келген маанилүү борборлордун катарына кирет. Ошондой эле, Түрк таарыхынын маанилүү окуялары бул жерде болуп өткөн жана Түрк мамлекеттеринин, хандыктарынын, көптөгөн шаарлардын курулуусуна негиз даярдаган. Аймактын Иран, Мавераннахр, Хорезм, Хорасан, Кытай сыяктуу отурукташкан маданияттарга жакын болуусу, отурукташкан маданияттардын көчмөн калктарына таасир этүүсүндө, Түрк тарыхынын жана урбанизация маданиятынын пайда болушунда, уруулардын чыгыштан батыш тарапка көчүүсү үчүн бир көпүрө сыяктуу болушунда стратегиялык орду абдан маанилүү рол аткарууда. Аймак Түрк тарыхы үчүн бурулуш учуру болуп саналат. Бул изилдөөдө орто кылымдардагы Жети-Суу аймагындагы шаарлардын маданий жана тарыхый өнүгүүсүнө басым жасалат. Айрыкча, Мерке жана Тараз шаарларынын тарыхый өнүгүүсү, аймакка кошкон экономикалык салымы, башка шаарлардын бул экономикалык салымдан пайдалануусу жана аймактын

тез эле соода борбору болушунун изилдөөсүнө басым жасалат.

Негизги сөздөр: Орто Азия, Жети-Суу аймагы, шаарлардын маданияты, соода, экономика, Түрк калктары, сактар, хундар, Түрк таарыхы.

Жети-Суйский район, расположенный в долинах Средней Азии, среди Иссык-Куля и Балхаша издревле вызывает интересы Тюркоязычных народов своим стратегическим расположением и историей. Место проживания усуней, юэчженей и западных гуннов, с племенем саков во главе этот регион был очень важным для тюркоязычных народов как политический, экономический и культурный центр. Если с одной стороны в этом регионе был заметен процесс тюркизации, с другой стороны он стал столицей тюркских народов. Самым первым историческим источником, упомянувший Жети-Суйский район считается Китайский источник. Жети-Суйский район входит в один из самых важных регионов Средней Азии, т.к. он входит в ряд важнейших и древнейших городов, в котором произошло возрождение и развитие человечества и множества культур. Здесь имело место быть множеству важных исторических событий тюркоязычного мира а также является колыбелью для зарождений множества городов, ханств и тюркских государств. Находясь в непосредственной близости с такими оседлыми народами, как Иран, Мавераннахр, Хорезм, Хорасан и Китай, оказывая влияние оседлых народов на народы, ведущие кочевой образ жизни, и учитывая факт происхождения тюркской истории и урбанистической культуры, стоит особо отметить что в данном контексте этот регион выполняет очень важную стратегическую роль «моста» для переселения племен с востока в западном направлении. Этот регион является «поворотным» в истории тюркоязычного мира. В данном

исследовании особое внимание уделяется культурному и историческому развитию городов, расположенных в Жети-Суйском районе. В частности, акцентируется историческое развитие городов Меркез и Тараз, их экономический вклад в развитие, использование этого экономического развития другими городами, а также подчеркивается исследование процесса преобразования данного города в центр экономической торговли.

Ключевые слова: Средняя Азия, Жети-Суйский район (Семиречье), культура городов, торговля, экономика, тюркские народы, саки, гунны, история тюрков.

Orta Asya bozkırları içerisinde Sırderya, Balkaş ve Isık Göl arasında yer alan Yedisu Bölgesi stratejik konumu itibarıyla tarih boyunca Türk halklarının ilgisini çekmiştir. Başta Sakalar olmak üzere Wu-sun Yüeh-chih ve Batı Hunlarına ev sahipliği yapan Yedisu Bölgesi, Türklerin önemli siyasi, ekonomik ve kültür merkezlerinden biri olmuştur. Bölge bir yandan hızlı bir şekilde Türkleşmeye başlarken diğer yandan da Türk devletlerinin merkezi konumuna gelmiştir. Yedisu Bölgesi hakkında ilk tarihi bilgi Çin kaynaklarında yer almaktadır. Yedisu Bölgesi, Orta Asya'nın önem arz eden bölgelerinden biridir. Yedisu, insanoğlunun yaşadığı en eski yerleşim yerlerinden biri olup birçok medeniyetin ortaya çıktığı önemli merkezlerdendir. Aynı zamanda bu bölgede Türk tarihinin önemli olayları vukuu bulmuştur, Türk devletlerinin, hanlıklarının kurulmasına, çok sayıda şehirlerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bölgenin, İran, Maveraünnehir, Harezmi, Horasan, Çin gibi yerleşik kültürlerle komşu olması, yerleşik medeniyetin göçebe topluluklar üzerinde önemli bir etkisinin olması, Türk tarihinin ve şehircilik kültürünün ortaya çıkmasında, kavimlerin doğudan batıya geçişinde önemli bir köprü vazifesi görmesi ve stratejik konumundan dolayı önem arz etmektedir. Bölge, Türk tarihi açısından bir dönüm noktası olarak da görülmektedir. Bu çalışmada, Ortaçağda Yedisu bölgesindeki şehirlerin kültürel ve tarihsel gelişimi üzerinde durulacaktır. Ayrıca Merke ve Taraz şehirlerinin tarihsel gelişimi, bölgeye sağladığı ekonomik katkısı ve diğer şehirlerin bu ekonomik katkıdan faydalanması ve bölgenin hızla bir ticaret merkezi konumuna gelmesi üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, Yedisu Bölgesi, şehir kültürü, ticaret ekonomisi

Zhetysu Region, located between Syr-darya, Balkhash and Issyk Kul in Central Asian steppes has attracted attention of Turkic people throughout history due to its strategic location. The Zhetysu Region, home to Wusun, Yuezhi and the Western Huns, especially the Sakas, has been one of the important political, economic and cultural centers of the Turks. On the one hand, the region quickly began to Turkification, and on the other hand it became the center of the Turkish states. The first historical information about The Zhetysu Region is found in Chinese sources. The Zhetysu Region is one of the important regions of Central Asia. The Zhetysu is one of the oldest settlements inhabited by human beings and is an important center where many civilizations emerged. At the same time, important events of the Turkish history took place in this region and the Turkish states laid the foundation for the establishment of many cities for the establishment of their khanates. It is important for the strategic location that the region is adjacent to established cultures such as Iran, Ma wara'un-nahr, Harezmi,

Khorasan, China, the dominant influence of the settled civilization on the nomadic communities, and the emergence of Turkish history and urbanism cultures and tribes' transition from east to west. The region is also seen as a turning point in terms of Turkish history. This study will focus on the formation of cities in terms of political status and commercial importance of the Zhetysu region and the religious, cultural, social formations and population structure of ethnic groups formed in the region.

Key words: Central Asia, Zhetysu Region, Turkic peoples, Sakas, Huns, Turkish history.

GİRİŞ

Yedisu bölgesinin Ortaçağdaki şehircilik faaliyetleri hakkında önemli araştırmalar yapılmıştır. Batılı ve doğulu bilim insanları özellikle Kazakistan topraklarını ziyaret eden seyyahlar; Türkçe, Çince, Arapça, Farsça ve Yunanca tarihi ve coğrafi açıdan önemli eserler bırakmışlardır. Seyyahların gezdiği şehirlerin başında Taraz, Merke, Talhir, Otrar, Keder, Kulan ve Cemukat gibi ortaçağ şehirleri gelmektedir. Borizharsky Bobrovski, Zevakinsky mezar alanlarında yapılan kazılar sonucunda çok sayıda arkeolojik kalıntı bu yazılı ve maddi kaynaklar Yedisu bölgesinin ortaçağdaki nüfusunun ekonomik ve kültür hayatının ortaya çıkarılmasında rol oynamıştır. Yerleşik düzende şehir, bozkır ve göçebe kültürleri ortaçağın yanı sıra antik çağda da gelişme göstermiştir. Merkezleri, bugünkü Kazakistan toprakları üzerinde bulunan Batı Göktürkleri, Türgeşler, Karluklar ve Oğuzlar, farklı ekonomik ve etnik gelenekleri bünyelerinde barındıran devletlere örnek olarak gösterilebilir.

Göçebe ve yerleşik medeniyetler üzerinde yapılan çalışmalar, kültürlerin birbirlerini etkilemesinin ve zenginleşirmesinin dünyadaki gelişmelerin temelini oluşturduğunu ortaya koymuştur. Türkler söz konusu göçebe hayatı, yerleşik hayatı ve şehir hayatını bir yerde oturmamak veya sadece ekonomik faaliyet olarak görmemişlerdir. Sürekli hareket halinde yaşamışlardır. Gidebildikleri bölgelere kadar gitmişlerdir. Sürekli olarak batıya yapılan göçler sonucunda büyük bir medeniyet kurmuşlardır. Bunun yanında ekonomilerinin gelişmesine paralel olarak ticaret şehirleri kurmuşlardır. İpek yolu üzerinde önemli şehirler kurmuş olmaları buna örnek olarak gösterilebilir. Özellikle Balasagun, Tokmok, Suyab, Taşkent, Turfan, Urumçi gibi daha adını sayamadığımız birçok şehir kültürü oluşturulmuş ve ticaret yolları üzerinde hâkimiyet sağlamışlardır.

Ortaçağda Yedisu bölgesinde kurulan şehirler de bunlardan birkaçıdır. Türkistan coğrafyasının merkezi olarak bilinen Yedisu bölgesi birçok kavime ev sahipliği yapmıştır. M. Ö. II-VI. yüzyıllar arasında başta Wusunlar olmak üzere Yüeh-chiler, Hunlar, Batı Hunları ve Göktürlere yurtluk etmiş olan Yedisu bölgesi sonraki dönemlerde de Türk kavimlerinin merkezi olmaya devam etmiştir. Bölgenin sınırları değişik dönemlerde farklılıklar

göstermiştir. Bölgenin şu anki adı oldukça yenidir. Bölgeye Yedisu adının günümüz Kazak Türkleri tarafından verildiği bilinmektedir. Bölgenin adının bu isimle anılmasında en büyük etken üzerinde akan yedi nehir olmasındandır. Bilim insanları tarafından bölge üzerinde arkeolojik ve bilimsel birçok araştırma yapılmıştır. Yedisu bölgesiyle ilgili ilk çalışmaları yapan Rus bilim insanı V. V. Barthold olmuştur. 1898 yılında Barthold tarafından hazırlanmış olan “Yedisu Tarihi” adlı çalışmada Barthold yazılı kaynaklara dayandırarak bölgenin tarihi önemini ortaya koymuştur. Çalışmalarını sadece yazılı kaynaklara dayanarak hazırladığını eserinde eksik kalan kısımlarının ise ileride yapılacak olan arkeolojik çalışmalar sayesinde giderilebileceğini de eserinde belirtmektedir. Bölge üzerinde bulunan Talas ve Çu nehirleri önemli bir yer tutmaktadır.

Talas ve Çu nehirleri arasındaki bölge tarihi araştırmalarda güney-batı Yedisu olarak geçmektedir. Bölge kuzey-batıda Moyunkum, güneyde ise Talas ve Aladağlara kadar uzanmaktadır. Talas vadisinin üç tarafı dağlarla çevrilidir. Ayrıca bölgenin iklim yapısı tarım ve hayvancılık için oldukça elverişlidir. Çu vadisi etrafında bulunan çay ve ırmakların geçtiği alanlar ise daha çok tarım için elverişliydi., Yedisu sınırları kuzey doğuda Alagöl, kuzeyde Balkaş gölü ve güneyde Cungar dağlarına kadar uzanır. Yedisu bölgesindeki şehirlerin İpek Yolu üzerinde olması şehirlerin en önemli geçim kaynağı olan ticaretin ön plana çıkmasını sağlamıştır. Ticaret sayesinde bölgedeki şehirler hızla gelişmeye başlamış ve ticaretin merkezi konumuna gelmiştir. Yedisu bölgesindeki şehirlerin gelişmesinde özellikle Soğdların büyük katkısı olmuştur. VII-VIII. Yüzyıllarda başlayan şehir kültürü kendi içinde hem antik gelenekleri hem de bazı yenilikleri birleştirmiştir. Yedisu şehirlerinin kültürel açıdan oluşumunda Soğdlar kadar Türkler de etkin rol oynamışlardır. Şehirlerin birçoğunun adının Türkçe olması ve yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde elde edilen bulgular bunu işaret etmektedir.

Yedisu bölgesiyle ilgili XIX. Yüzyılın ilk yarısında A.N. Bernştam tarafından arkeolojik çalışmalar yapılmıştır. Daha sonra Bernştam’ın çalışmalarını Kazak arkeologlar devam ettirmişlerdir. Onlar da söz konusu bölgenin Eski ve Ortaçağ’da göçebe halklar tarafından kullanıldığını belirtmektedirler. Bu bulgular yapılan arkeolojik çalışmalarla kanıtlanmıştır. XX. yüzyılın yarısından itibaren Kemal Akişev’in gözetiminde yapılan arkeolojik çalışmalar, birçok kalıntıların bulunmasına ve ileride yapılacak çalışmalara da zemin hazırlamıştır.

XX. yüzyılın 50-90’lı yıllarına kadar Yedisu bölgesiyle ilgili çok önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu süre zarfında bölgede birçok araştırmacı tarafından 54 mezar bulunmuştur. Bu mezarlıklarda 475 höyük (mezarlık tepe) ve 51 çit ve 52 döşeme şeklinde mezar bulunmuş ve incelenmiştir. Yedisu bölgesi Türk etno-

genez yapısının oluşmaya başladığı en yoğun bölge olmuştur.

Orta Asya’nın bozkırları tarihi süreç içerisinde, ilk gelişmeye başladığı günden bugüne kültür bakımından kendine has özelliğe sahiptir. Son bin yıl içerisinde bölgeye ziyarete ve araştırmaya gelen seyyahlar, elçiler, tarihçiler ve coğrafyacılar bölgenin göçebe kültür özelliğine sahip olduğunu belirtmişlerdir. Bölgenin bozkır, dağlık ve düzlük alanlarında bulunan taş yazıtları, resimleri ve mezarlıkları inceledikten sonra buranın göçebe kültür yapısına sahip bir bölge olduğu bulgusunu öne sürmüşlerdir.

Göçebe halkları insanın, doğayla bir bütün olduğunu savunmaktadır. Dağlar, mağaralar, ağaçlar, doğa, insan için yaratılmıştır ve bunlar insanoğlu için kutsal sayılmaktadır. Göçebe Türklerdeki dünya görüşüne göre doğadaki her şey canlıdır. Bu düşünceler Yedisu bölgesindeki arkeolojik buluntulardan elde edilmiştir.

Yedisu bölgesindeki eşsiz buluntulardan biri olarak öne çıkan Merke şehrinin coğrafi konumu, kaynaklarda nehrin kenar bölgesi olarak geçmektedir. Burada kut törenleri yapılmaktadır. Ayrıca tapınaklar ve mabetler bulunmaktadır. Merke bölgesi, Kırgız Aladağlarının yaylaları ile Cambıl bölgesini içine alan bölgenin olduğu noktadır. Bölge Kazakistan’ın eşsiz doğal ve kültürel mirası olarak UNESCO’nun listesine girmiştir. Merke’yle ilgili Kazak araştırmacı Yu. A. Zuev Japon kaynaklarında geçen bilgileri yazmıştır. Merke bölgesinde yaklaşık olarak bine yakın ırmak ve nehir bulunmaktadır. Bu bölge Türk kağanlığının yönetiminde yer almıştır. M.Ö. 629 yılında bölgeyi ziyaret eden Budist kaşif Merke’yle ilgili şu sözleri yazmıştır: “Merke bölgesinin alanı yaklaşık olarak 200’li’yi kapsamaktadır. Güney tarafı dağlarla kaplıyken kalan kısmı ise bozkır alanıdır. Toprağı nemli, ormanları zengin bitki örtüsüne sahiptir. Rengârenk çiçeklerden dolayı ilkbaharda zemini ipek serpilmiş gibi bir görüntü oluşturmaktadır. Bu nedenle bölgenin ismi “Merke Yedisu” olarak adlandırılmıştır.” Türk kağanlarının yaz aylarını geçirmek üzere bu bölgeye geldiği ve burada kısa süreliğine yaşadığı yönünde bilgiler kaynaklarda geçmektedir.

Geyikler insanlara alışmış, bu nedenle korkmuyorlardı ve asla kaçmıyorlardı. Türk kağanları geyiklerin öldürülmemesi yönünde talimatlar vermişlerdir ve asla öldürülmesini yasaklamıştır. Kim öldürürse, merhametsiz sayılacaktı ve kesinlikle cezalandırılacaktı. Geyiklerin öldürülmesinin yasaklanması, Türk inanisinde bu hayvanların kutsal olduğunu göstermektedir. Türk inanisine göre, geyikler boynuzlarında güneşi taşımaktadır. Güneşten Türk kağanları yaratılmıştır.

Merke şehriyle ilgili ilk bilgiler XIX. yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştır. Merke nehrinin kenarında bulunan taş heykellerin toplam sayısı 64’tür. Bunlar içerisinde 31 tane kadın heykeli vardır. Bölgede çok

sayıda duvar bloklar bulunmuştur. Bu duvarların etrafında iskânlar oluşturulmuştur. Bu iskânlarda da askeri birlikler yaşamıştır. Duvarların üzerinde gözetleme kaleleri oluşturulmuştur. Dört taraflı kaleler, tahkimatlarının güçlendirilmesinde önemli bir unsurdur. Bölgenin kuzeydoğusunda en stratejik konuma sahip olan bölge Talas ovasıdır. Kaleler (Tuymakent, Ohhum vs.) düşman saldırılarından korunmak amacıyla bölgede kurulmuştur. Bu kaleler düşmanın her iki taraftan da mağlubiyetini sağlamak için, duvarların ortasında bulunan kale duvarları ile birbirinden uzak mesafelerde bulunan kuvvetli bir surla sahiptir. Kalelerin bulunduğu yerler ‘ölü noktalar’ ortadan kaldırmıştır. Maksidi’ye göre, Cuvan ve Balasagun şehirleri de bu şekilde güçlendirilmiştir. Kalelerin içinde büyük binalar bulunuyordu (Burana kalesi). Kaleler, şehrin savunması için küçük bir garnizon ile kendi hisarına bağlanmıştır (Bekovodski Hisarı). Yerleşim yerlerinin kısa özetini verecek olursak, Karluklar döneminde gözetleme kuleleri için yarı-kentsel ve yarı-kırsal tip yerleşim alanlarının kurulduğunu belirtmek gerekir. Lakin Karahanlılar döneminde kırsal yerleşim alanları ve müstahkem kaleler ortaya çıkmıştır. Eski Sogdian kabileleriyle bağlantılı şehirler bir hisara bağlı değildi. Ancak IX-XII. yüzyıllar arasında ortaya çıkmış olan şehirler ise bir merkeze bağlıydı. İlk şehirler IX-X. yüzyılda şehir yaşamı esas alınarak Türkistan’da (hisarlarda) yoğunlaşırken, Yedisu bölgesinde IX. yüzyıldan itibaren ticari ve ekonomik açıdan bir gelişme sağladığını görebilmek mümkündür. Şehirler genel olarak belli ebatlarda tuğlalardan inşa edilmişti. Bu tuğlalar Karluklar dönemine göre daha çok Sogdian döneminde yapılan tuğlalara özgüydü.

IX-X. Yüzyıldan önce evler kurulurken sadece kil ve doldurulmuş duvarlar kullanılmıştır. Binanın yapıldığı alanlar ise daha çok kaldırım taşlarından yapılmıştır. Karluklar döneminde yanmış tuğla döşemelerde kullanılmaya başlanmıştır. Evlerin duvarları katkı maddesi kullanılmadan sadece kil tozları ile yapılmıştır. XI. yüzyıldan itibaren bazen boyanmış olan kaya taşı oymaları özel ve kamu binaların yapımında kullanılmaya başlanmıştır. Evlerin etrafında büyük derinliklere (3-4 m) ulaşan kuyular ve çukurlar açılmıştır. Ayrıca, genelde açık alanlara yemek pişirmek ve ekmek pişirmek için kapalı ocaklar kurulmuştur. Şehirler ve kamu binaları, genellikle pişmiş tuğladan yapılmıştır. Örneğin, Taraz şehrinin yapımında özellikle tuğlalar kullanılmıştır. Camiler ve minareleri de tuğladan yapılmıştır.

Taraz’ın karmaşık binalarında cilalanmış fayansların bulunması, normal binalarının muhtemelen cephenin kısmen dekorasyona sahip olduğunu göstermektedir. Şehirler, genellikle bir baştan diğerine bütün Türkistan’ı kapsayan yola sahiptir. Diğer tüm yerleşim alanlarının belli bir planı yoktu. Taraz gibi büyük şehirler diğer şehirlere oranla daha iyi durumlardı. XI-XII.

yüzyıllarda şehrin caddeleri taşlarından ve yaya yolları yassı plakalardan yapılmıştır. Yol boyunca su kanalları ve kuyular, ayrıca taştan yapılmış kenar arıklar vardı. Bazı şehirlerde seramik borudan yapılmış su tesisatları vardı. Su doğal bir şekilde akıyordu. Şehirlerde daha çok zanaat ve ticaret ön plandaydı. Taraz, Balasagun gibi şehirler devletin bir bütün olarak ya da siyasi, ekonomik olarak bölgedeki siyasi gücü olarak öne çıkmışlardır. Arkeolojik kazılarda elde edilen bulgulardan bölgede seramik üretiminin olduğu anlaşılmaktadır. Yedisu bölgesinde sulama sisteminde kullanılan eşyalar IX. yüzyıldan önce ortaya çıkmıştır. Sulamada kullanılan eşyalar yeşil veya mavi bakır renklerden oluşuyordu. Seramik ürünlerde de sulama eşyalarının örnekleri vardır. (tabaklar, çanaklar, kâseler). Yerel sulamada kullanılan eşyalarının karakteristik bir özelliği, birçok ayrıntıya sahip süslemenin detayında saklıdır. Resmin simetrisi, kırmızı fonlar, stilize edilmiş yazıtlar meydana çıkmıştır. Yerel eşyalarla birlikte İran’dan getirilen ithal mavi eşyalar da gelmeye başlamıştır. Bunların hepsi kilden yapılmıştır.

XII-XIII. yüzyıldan itibaren kilin yeni türü ortaya çıkmıştır. Ateşte pişirilme süresi orta ve yüksektir derecededir. Seramik ürünlerin üretimi için tasarlanmış fırınlar elips şeklindedir. Üzerine çanak çömleklerin asıldığı duvarlara seramik pimler yerleştirilmiştir. Sulanarak yapılan tabakları ve kâselerini pişirmek için çanakta yapılmış eşyalar bulunmaktadır. Taraz, seramik açısından ve çeşitlilik bakımından doğuya göre daha zengindir. Her şeyden önce, yerleşim yerlerinde bulunan çanakların miktarı Çu ve İli’de neredeyse tamamen yok denecek kadar azdır. Taraz’daki yerleşim yerlerinde 100 metrekarelik kazı başına yaklaşık 1000 çanak düşmektedir. Çu kentlerinde, özellikle İli ve Tien Shan’da, çömlekçilik açısından pek zengin değildi. IX-X. Yüzyıllarda bu yukarıda adı geçen eşyalar günlük hayatta kullanılan eşyalardandır. Karluk dönemine ait seramiklerin tipik bir özelliği önceki dönemin geleneklerinin devam ettiğinin göstergesidir. Bu yapılar stil ve teknik olarak Türk-Sogdian yapısına çok benzer bir durum arz etmektedir. Bu yapılar genelde Karluk döneminin karakteristik özelliğini yansıtmaktadır. Özellikle belirtmek gerekirse tipik masa süslemeleri farklı bir teknikle yapılmış büyük ölçekli şekilde süslenmiştir. Kalıp olarak çanak-çömlek seramik üretiminde çok nadiren yer almaktadır. Süslemelerde kolye şeklinde bir süs bulmak mümkündür. Düşük hacimli tencereler çok yaygındır. Tencerelerin kenarları bir ip ile süslenmiş ve bükülmüş bir ağız kenarına sahiptir. Müslüman yerleşim alanlarında ve Uygurlara ait yerleşim alanlarında ağırlıklı olarak boyalı heykeller ve renkli boyanmış Budist tapınakları vardır.

Taraz bölgesinde daha çok çanak bulunmaktadır. Bu çanaklar daha önce belirtildiği gibi, Samani çanakları seyrek ve Afrasiyab tipinde genellikle alfabetik süslemelerle yapılmıştır. Karluklar döneminde boyalı ve

süslü seramik çanaklar göze çarpmaktadır. Karahanlılar döneminde ise bu süsleme işi sert metal ve damga ile yapılmıştır. Mutfak eşyalarında bile, bunları bulmak mümkündür. Ancak bazı el yapımı kapların varlığına da dikkat çekmişlerdir. İli gibi yerleşim yerlerinde ve Tiye-Shan kentlerinde seramik formlarında daha az çeşitlilik bulunmuş. Karahanlılar döneminde bronz eşyalar ön plana çıkmıştır. Çüy vadisindeki hayvan simgesi olan figürler Karahanlılar döneminin bir özelliğidir.

Hunlar'ın yardımı ile gerçekleşen ve Çin'in etkisinde kalan Doğu Türkistan'daki nüfusu belirtmek gerekirse kuzey Syanbi, Yenisey, Altay ve Yedisu bölgelerinin kültürünün devam ediyor olduğunu görebiliriz. Dolayısıyla altın ziynet eşyaları, mezarlardan çıkarılan eşyalar ile Çin'deki eşyaların, (Kenkol'un ve Lou-Lani) eserlerin birbirine benzemesi, bölgedeki kültürel etkileşimin bir başlangıcıdır. Yani, önceden belirttiğimiz gibi göçebe Türk kültürünün oluşmaya başladığını görebiliriz. Göçebe halklarının kültürel açıdan gelişmeye başladığı görülmektedir. Sogdian göçmenlerinin tarım kültürünün bu gelişmede güçlü bir etkisinin olduğu bilinmektedir. Bu etmenleri karşılaştırmadan önce, Karluk (VIII-X yy.) ve Karahanlılar (XI-XII yy.) olmak üzere, Türk halklarının kültürlerinde İran dilli Sogdianların etkisinin olduğu görülmektedir. Göçebe toplulukların mezarlıkları;

- Dik açılı, neredeyse hiç höyüksüz, bazen taşlarla bazen de taş bloklarla kaplı (Sarı Caz, Merkez Tian Şan, Çuy vadisindeki Turaygır geçidi ve Ala,Too bölgeleri). Bu tür mezarlar araştırılıp incelendiğinde at, hareketli dil ile demir tokalar, demir büyük saplı oklar, kaba gri seramikler bulunmuştur.

- Yuvarlak taş ve taş blokları ile kaplı, mezarlardan güneye uzanan (Çon Kemin), Çin kaynaklarına göre Orta Asya diye adlandırılmıştır.

- İli vadisindeki Cuvan Tepesinden Fergana vadisine kadar yaygın olan ve hatta Altay'daki Kudırge höyüğüne benzeyen 3-4 mm çapındaki küçük taş höyükler. Genellikle Doğu'dan Batı'ya doğru giden Batı Türklerinin diğer milletlerin değişimi (yerel dulu ve nuşibi kabileleri İli havzasındaki Türgeşler ve Batı Altay'lardaki Karluklar değiştirilmiştir) dikkate alırsak, mezar höyüklerinin şekillerinin nüfusun etnik yapısına bağlıdır.

Tipik bronz süslemeler (ziynet eşyaları) oval çerçeve tokalar, bazen ince yapraklı altın ile kaplanmış dikdörtgen, oval, kalp şeklinde ve diğer şekillerindeki Bronz astarlar bu döneme ait eşya türleridir. Tokalar ve astarlar simetrik süsleme ile işlenmiştir. Evcil hayvan biçimindeki geometrik resimler üzerine çizilmiştir. Bronzun yanında kemikler de yer almıştır, örneğin: tokalar, koşum takımları. Seramikteki en önemli tipik kaplar dibine doğru daralmaktadır. Kapların hepsi zayıf yanmış, gri renkli, ince duvarlı, iyi ezilmiş kilden yapılan

ve kırmızı oje ile kaplanan, tabii ki de çoğu fergana kökenlidir. Yatay kulplu gri silindirik kazanlara da rastlanmıştır. Mezardan çıkartılan eşyalar genelde: Çin aynaları ve dar ayaklı üzengiler (modern dönemden önce Orta Asya'da rastlanan bir tip) bulunmuştur. Bu çağın en önemli kültürel unsuru, Türk dilinde Uygur yazısı ile üzerine Çince yazılmış bronz kupalar üzerindeki Türk damgasıdır. Sogdian kolonilerinin (Sarıg, Çüy vadisi) evlerinde ve şehirlerde (Taraz, Talas vadisi) veya merkezde (Sokuluk) bulunan Sogdian göçebe kültürü kendi seramiği ile tip olarak benzerdir. Bulunan eşyalar arasında kulplu sürahileri yani, sogdian hydriaları (eskiden sürahi) kapların oyması çok çeşitlidir. Bunlar göçebe Sakalar ve Türkler için daha çok oymasız kaplar olarak bilinmektedir. Lakin Sogdianlar seramik için biraz daha oyma, sıva, oluklu gibi çeşitli süslemeler yapmıştır. Kaplar genelde sıkı, büyük, kolları geniş, bazen de yazı ile olmuştur.

Yukarıda belirtilen kültürel yapı Çu ve Talas vadileri ile sınırlıdır. Bunu Orta Tian-Şan'da görülmemektedir. Ancak bu kültüre ait izler Kuzey Fergana'da 1945 yılında tespit edilmiştir. Genel olarak, Doğu Fergana o döneme göre daha özgündü ve belirttiğimiz etkiler Türk-Sogdian Yedisu bölgesinde özellikle Fergana'nın kaderine aktif olarak müdahale ettiği VIII. yüzyıla aittir. Çin kaynaklarında VIII. yüzyılın başına kadar Semireçye'de hükmeden iki kabilenin konfederasyonundan bahsetmişlerdir. Onlar: Dulu ve Nuşibi kabileleridir. VIII. yüzyılın ortasında Türgeşler ve VIII. yüzyılın sonunda Karluklar hükmetmeye başlamıştır. Tanşu'nun yazdıklarına göre, İbn-Dulu Kagan devrinde Dulu kabileleri Çu bölgesinin kuzey tarafına, Nuşibi kabile ise Çu ve Talas'a yerleşmişlerdir. Her konfederasyon beş bölüme ayrılmıştır.

N. Aristov'a göre 'geşu' ve 'kuşuk' terimleri Nuşibi konfederasyonunda çuban'lar bir 'kemik' olarak ortaya çıkmıştır. Dulu kabileleri arasında Tusişi- Türgeşlerin olması zaten oldukça ilginçtir. VI- ve VII. yüzyıllarda Türgeşler Semireçye'deki kabilelerinin komşuları olmuştur. Ayrıca, Türgeşlerin arasına Aşina kabilelerini de katmak gerekir. Aynı zamanda Aşınalar Usun'ların arasında yer almıştır. Ama Usun terimi VI. yüzyılın sonunda tamamen ortadan kalkmıştır. Önceden Türgeşlerin dulu kabilelerinin arasında yer aldığını belirlenmiştir. Tanşu göre; Türgeşler önceden Suyab şehrinin kuzey-batısında yer almışlardır. Büyük olasılıkla Balkaş veya İli vadisi tarafındadır. Türgeşlerin Batı Altay kabileler grubu arasında olduğunu N.Aristov'un belirttiğini etnografik veriler delil olarak göstermektedir. Hatta Suyabın fethinden sonra Türgeşlerin belirli bir kısmı İli vadisinde kalmıştır. Dulu kabilelerinin arasında Herşi soyunun olması Türgeşlerin, Karluklara göre, Semireçye'deki Türklerle daha çok samimilerdi. Türgeşlerin sarı ve kara(siyah) olarak ikiye ayrıldığı

runik metinler belirtilmektedir. Üstelik son metinler Kara-Türgeşlerin Türkler tarafından yenildiğini belirtmiştir. Runik metinlerde «on oklu halka» karşı olan Türklerin seferi hakkında betimlemesi yazılmıştır. ‘On oq budun’ terimi Batı Türklerin ‘oklara’ ayrıldığı Çin kaynaklarında da birebir uymaktadır. Habolo Hilişi kagan zilyetliğini on boya ayrıldığını belirten kaynaklar bulunmaktadır. Ayrıca her boyu yönetmek için bir yönetici ve her yöneticiye birer tane ok bırakmış, dolayısıyla onlar ‘on şe’ veya ‘on ok’ olarak adlandırılmıştır. Çin ‘şi-şe’ terimi Türk ‘on ok’ terimine uyuyor. Bu ‘on oklu’ Türkler Doğu Türklerin düşmanları olmuştur. Tonyuk ise onların VIII. yüzyılın başında Doğu Türklerine karşı olan seferini kendi yazılarında belirtmiştir. On okluların ordusu Yarış Bozkır’ında toplanıyordu. Bu bölge şüphesiz İrtiş’in batı tarafında yerleşmiştir. Doğu Türklerin ordusu Altay’ı ve İrtiş’i geçip Bolçu bölgesine ulaşmışlardır. Daha sonra da Yarış Bozkırına ulaşmış On Oklu Türkler ile birlikte komşu olmuşlardır. Burada kuzey Semireçe’den bahsedilmiştir.

Semireçe’nin kuzey tarafı. Tonyuk’un anlattıklarına göre On Oklu Türklerin bozgunu sonrasında Türgeşler Dulu konfederasyonu ile olan bağlarının kopmasını sağlayarak, 704 yılında Batı Türk Kağanlığını yönetmeye başlamıştır. Lakin bu hâkimiyet sadece 766 yıla kadar sürmüştür, yani Karlukların saldırmasından sonra sona ermiştir. ‘On Oklu Halkların kabilelerin ve göçebelerin isimlerinin yok olmaması, ilk zamanlar sadece Semireçe’nin Kuzey taraflarında, sonradan da bütün Semireçe’ye yayılan Türgeşler de çok önem taşıyordu diye bir sonuç elde edebiliriz.

Türgeş kabilelerinin aksine Karluklar Semireçe’nin yerli kabilelerinden değildi. «Gelolu» ismi ‘Karluk’ teriminin tam anlamını veriyor, ancak modern telaffuzu temel alan hiyerogliflerin okunması sonucunda değiştirilmiştir. Karluklar ilk önce doğu ve batı Türkleri arasında kalarak Batı Altay’a yerleşmişlerdir. Üç soydan oluşmuşlardır, o soyların üçüncü ‘taşlı’ soyu da besbelli Türkçe ‘taşlık’ kelimesinden gelmiştir. F.Hirt runik metinlerde önem taşıyan ‘üç oğuz’ kabileleri Karlukların ismine sahip olduğunu belirtmiştir. Ancak VIII. yüzyılın ikinci yarısında Karluklar Semireçe’yi fethettikten sonra onların ismi meşhur olmaya başlamıştır. Çin’lilerin ‘Karluk’ teriminin VII. yüzyılın ortasından itibaren kullanılması Tanşu’nun geç birleşmesi ile anlatmışlardır. ‘Üç oğuz’ isminde Karlukların eski Türk oluşumları ile olan bağları mevcuttur ve dolayısıyla bir tek Doğu Türklerinin Batı Türklere bağlanmadan, Altay ve Yenisey kabilelerinin de bağını belirtiyor. Burda eski ‘gao güy’ kabilesinden bahsediliyor. IV ve V. yüzyılda Doğu Türkistan’ın ve Cungarya sınırlarında ‘gao güy’ isimli Türk kabilelerinin konfederasyonu oluşmuştur. Kökleri Hunlardan kaynaklanıyor. ‘Gao Güy’ terimi tam olarak eski bir Çin’lilerin transkripsiyonundaki ‘Uygur’ terimine denk gelmektedir. IV- V. yüzyıllarda Uygur-gao güy

bölgelerinde Juan-juan Kağanlığı oluşmuştur. ‘Uygur’ terimi iki bölükten oluşmuştur. Birinci olan ‘uy’ bölümü ‘toplanmak’ fiilinin zorunlu formudur, ikicisi ‘gur’ ise höyüklerde çizilen görüntülerdeki ‘oğuz’ toteminin anlamına geliyor. Yani ‘Uygur’ terimi oğuz kabileler birliğinin isminin en eski halidir.

Sonuç

Ortaçağ’da Yedisu bölgesi kendine özgü sosyal yapısı ve coğrafi konumu itibarıyla çeşitli kavimlerin ve kültürlerin, dinlerin kavşak noktası olmuştur. Tarihi İpek Yolu üzerinde olması ve kervanların geçişi güzergâhı üzerinde doğu -batı eksenli birden fazla kavimlerin bu bölgedeki şehirlerin kültürel ve tarihsel gelişimi üzerinde büyük etkisi olmuştur. Bu tarihi gelişimle birlikte ön plana çıkan iki tane şehir bulunmaktadır. Bunlar; Merke ve Taraz şehirleridir. Yıllar boyunca Türk kültüründe şehirlerin tarihsel ve ticari gelişimi, bölgeye sağladığı ekonomik katkısı ve diğer şehirlerin bu ekonomik katkıdan faydalanması ve bölgenin hızla bir ticaret merkezi konumuna gelmesi ebette ticaret sayesinde olmuştur. Bu çalışmada şehir hayatından, şehirlerde ve kırsalda günlük hayata dair bulgular üzerinde durulmuştur. Şehir hayatının kültürel ve sosyal anlamda nasıl bir şekle büründüğü, şehirlerin gelişmesinde ticaretin öneminin ne kadar büyük olduğu vurgulanmıştır. Tarih boyunca siyasi ilişkilerin ve çıkar çatışmalarının başında elbette ekonomi gelmektedir. Günümüzde de uluslararası çıkarların başında birinci etken ekonomidir. Ekonomi savaşları bugün dünyada pek çok ülkenin birbirleriyle kıyasıya mücadele ettiği etmenlerin başında gelmektedir.

Bu çalışmada elde ettiğimiz en önemli bulgulardan biri de özet kısmında da bahsettiğimiz gibi bölgedeki şehirlerin kültürel gelişime etkisi üzerinedir. Bu etkilerin elbette sadece ticaretle değil dini etmenlerle de olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü bölgede Maniheizm, Budizm, Hristiyanlık, Müslümanlık gibi dinlerin etkisiyle kültürel etkileşim artmış ve böylece şehirlerin gelişimiyle birlikte şehir sayısında da bir artış söz konusudur.

Arkeolojik araştırmalar neticesinde Yedisu şehirlerinin fiziki yapısını etkileyen en önemli unsurlardan birisi de ibadethanelerin, kiliselerin ve camilerin olmasıdır. Kısacası şehirler Türk kültürünün gelişme çağının bir göstergesidir.

Адабияттар:

1. Baipakov K.M. (1998). Drevnaya and srednevekovaya istoriya Kazakstana v svete archaeologicheskikh issledovaniy. Otan Tarihi. İl. s. 35-42.
2. Baipakov K.M. (1986). Srednevekovay gorodskay cultura Ujnogo Kazakstana and Semirechiay. Almaata, 1986. S. 189-190.
3. Baipakov K.M. Srednevekovay gorodskay cultura Ujnogo Kazakstana and Semirechiay. Almaata, 1986. S. 190-191.

4. Baipakov K.M. Srednevekovie goroda Kazakhstana na Velikom Shelkovom puti. Almaata, 1998. S. 30-33.
5. N.A. Bernštam. (1947). Soğdiskaya Kolonizatsiya Semireçya Kratkie Soobšeniya O Dokladah i Polevih İssledovaniya İnstituta İstorii. S. 153-154.
6. Baipakov K.M. (1996). Goraycheva V.D. Semirechie/ Archaeology Srednei Asii and Dalnego Vostoka v epokhu srednevecoviy. M., 1999. S. 151-162, 341-343.
7. Baipakov K. M. Srednevekovay gorodskay cultura Ujnogo Kazakhstana and Semirechiay. Almaata, 1986. S. 190-191.
8. Baypakov, K.M. (1966). Rannesrednekovie goroda i posele-niya Semireçe İzv. An. KazSSR ser. Obšetva No. 2 s.68-84.
9. Baypakov K.M. (1964). RAskopki Rannesrednevekovy masterskoy v Semireçe Van KazSSR No. 7 c. 88-91.
10. Baypakov K.M. (1980). Kult baranan u sirdardinskiy plemen Arheologiçeskie İsledovaniya Drevnevo arheologiçeskie isledovaniya drevnevo i srednevekov kazahstana Alma-Ata Nauka s. 32-45.
11. Bahaeddin, Ögel. (1984). İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, ikinci Baskı, Ankara. s. 54.
12. Barthold V.V. (1965). Raboti po istoriçeskovy geografii Soç. Moskva. Nauka T. 3.
13. Margulan A. Kh. (1968). Iz istorii gorodov and stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazakhstana. Almaata, P. 48;
14. Jdanko T.A. Nomadism v Srednei Asii/Istoriya, archaeology and ethnology Srednei Asii. M. s. 274-281.
15. Bernštam A.N. (1940). Soğdiyskaya kolonizatsiya Semireçya, KSİİMK. Vıp. 6, s. 34-43.
16. Ögel, B. (1984). İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, ikinci Baskı, Ankara.
17. Shardenova Z. (1998). Sh. L'architecture du palais de la ville medievale de Djamukat/Recherches archiologiques au Kazakhstan. Paris.
18. Staviskii B. J. (1998). Sudby buddizma v Srednei Asii po dannym archaeology. M.
19. Stebleva V.(1972). Kreonstruksii drevne turksko i religio z no mifologichesko i sistemy/Turkologicheskii sbornik. M.
20. Sümer F. (2014). Eski Türklerde Şehircilik, Türk Tarih Kurumu Basımı. Ankara.
21. Türkler Ansiklopedisi. (2002). Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.
22. TOĞAN, Z. V. (1981). Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun kitapevi, İstanbul.
23. Usupova S. M. (1996). Drevneturkskie monety Otrar's oasis and Semirechiay/Izvestiay Nationalnoi Akademii nauk RK/Seriay obchestvennikh nauk. 1993, İS. s. 8183; Nastich V.N. Monetnie nahodki s gorodischa Krasnay Rechka/ Krasnay Rechka and Burana. Bishkek.
24. Valihanov, Ç. Ç. (1985). Sobranie Soçineniy V. Tom. 5 T.I. Alma-Ata. G.L. Red Kaz. Sov. Ensiklopediya.
25. Barthold V.V. (1965). Raboti po istoriçeskovy geografii Soç. Moskva. Nauka T. 3.